

Michał Studniarek

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN

Powroty warszawiaków do stolicy w świetle relacji z Archiwum Historii Mówionej Muzeum Powstania Warszawskiego – rekonesans badawczy

Zarys treści: Relacje o powrotach mieszkańców Warszawy do zniszczonej stolicy po wyparciu Niemców i zajęciu miasta przez oddziały Armii Czerwonej i Ludowego Wojska Polskiego przedstawione zostały w wywiadach biograficznych sporządzonych przez Archiwum Historii Mówionej Muzeum Powstania Warszawskiego. Poruszają takie zagadnienia, jak podejmowanie decyzji o powrocie, wpływie zmiany ustroju na tę decyzję, przyjazd do Warszawy, odszukiwanie domu lub znalezienie schronienia, próby dostosowania zrujnowanego budynku do zamieszkania, poszukiwanie krewnych, ekshumacje zabitych, problem szabru i „dzikich lokatorów”, znajdowanie pracy, odbudowa komunikacji, otwarcie szkół i uczelni, rozruch sklepów i handlu, pierwsze teatry i kina, entuzjazm odbudowy i odradzania się miasta.

Słowa kluczowe: II wojna światowa, Warszawa, ludność, historia mówiona, zniszczenie, odbudowa

Keywords: World War II, Warsaw, capital's population, destruction, rebuilding, oral history

Wspomnień z powrotu do Warszawy po powstaniu warszawskim i zakończeniu II wojny światowej jest wiele. Temat ten stale wraca w styczniu na łamy prasy. Historia powrotów stanowi element narracji o zniszczonym w sposób niewyobrażalny dla współczesnego człowieka mieście i jego mieszkańcach, którzy niemal natychmiast po wycofaniu się okupanta wracają i zaczynają je odbudowywać. Narracji, która w powszechnej świadomości wyznacza początek nowej epoki w dziejach Warszawy. Powroty występują także jako jeden z elementów epopei warszawiaków (przede wszystkim biorących udział w powstaniu warszawskim) i jako takie pojawiają się w wielu biografjach i wspomnieniach. Przekazywane ustnie, znane kręgowi rodzinnemu i znajomym, stanowią istotny fragment historii rodzinnej, kształtują opis cech ówczesnych mieszkańców Warszawy¹. Opowieści

¹ Por. *Biografia a tożsamość narodowa*, red. M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek, Łódź 1996, s. 5.

zgrupowane w obu zbiorach prezentują obszerną panoramę wojennych i tuż-powojennych losów warszawiaków.

Historie o powrocie do zrujnowanej Warszawy znajdują się także w biograficznych relacjach nagrywanych w ramach projektów historii mówionej. W stolicy istnieją dwa archiwa gromadzące takie relacje. Jednym jest Dom Spotkań z Historią i Archiwum Historii Mówionej Ośrodka „Karta”. Z okazji 70. rocznicy zajęcia Warszawy przez wojska polskie i radzieckie w serii „Z Archiwum Historii Mówionej” wydany został zbiór zatytułowany *Powroty. Warszawa 1945–46*². Zawiera on fragmenty relacji nagranych przez ośrodek, przedstawionych zarówno w formie pisanej, jak i fragmentów nagrań dołączonych na płycie CD. Relacje w całości dostępne są do odsłuchania na miejscu w Czytelni Multimedialnej warszawskiego Domu Spotkań z Historią. Drugim archiwum jest Archiwum Historii Mówionej Muzeum Powstania Warszawskiego. Działające od chwili otwarcia muzeum, gromadzi biograficzne wywiady ze świadkami powstania warszawskiego, zarówno kombatantami, jak i ludnością cywilną przebywającą wówczas w mieście. Wywiady te przeprowadzane są przez wolontariuszy według ustalonego kwestionariusza, obejmującego okres od urodzenia rozmówcy do lat pięćdziesiątych XX w., choć wiele relacji sięga znacznie dalej. Występują w nim takie pytania, jak: miejsce pobytu po opuszczeniu Warszawy, w jaki sposób przebiegało wyzwolenie czy co się działo z rozmówcą do czasu zakończenia wojny i później. Nagrane kamerą relacje są systematycznie transkrybowane i udostępnione do czytania na stronie internetowej muzeum. Celem AHM jest – jak piszą na stronie internetowej jego twórcy – dostarczenie materiału do badań: „Mamy nadzieję, że nasze Archiwum zapewni obecnym i przyszłym pokoleniom historyków Polski Podziemnej materiał badawczy w bezprecedensowej skali. Chcemy też, by nagrania zgromadzone w Archiwum stały się pomocą w nauczaniu i weszły do programów wykorzystywanych w szkołach na wszystkich poziomach edukacji”³. Obecnie jest to zwarty zbiór ok. 3600 relacji, opracowanych i udostępnionych do badań; z tej liczby działający na stronie system opracowania wskazuje 622 relacje, w których występują fragmenty oznaczone jako „powrót do Warszawy” i „odbudowa Warszawy”. To właśnie im chciałbym poświęcić niniejszy artykuł. Zbiór AHM MPW jest mi najlepiej znany również dlatego, że jestem także jednym z wolontariuszy przeprowadzających wywiady; daje mi to możliwość przyjrzenia się temu zbiorowi nie tylko z zewnątrz, z perspektywy osoby z niego korzystającej, ale i zbierającej relacje, tworzącej jego zasób.

Historia mówiona jako nurt badań historycznych korzeniami sięga do stosowanej w socjologii metody badań nad biografią. Wykorzystuje opracowaną przez Fritza Schützego koncepcję, na którą składają się wywiad narracyjny oraz

² *Powroty. Warszawa 1945–46*, wybór i oprac. M. Szymańska, współpr. M. Buko *et al.*, red. K. Madoń-Mitzner, Warszawa 2015 („Z Archiwum Historii Mówionej”, t. 5).

³ http://www.1944.pl/historia/archiwum_historii_mowionej/ (dostęp: 5 VIII 2015).

oparty na spójnych założeniach teoretycznych sposób jego analizy⁴. Wywiad narracyjny to specyficzna forma opowieści narratora (najczęściej świadka historii) o swoim życiu, koncentrująca się niekiedy na określonym jego fragmencie (w tym przypadku – powrocie do zniszczonej Warszawy), rejestrowana na taśmie magnetofonowej czy filmowej, obecnie w sposób cyfrowy na dyktafonie lub przy pomocy kamery. Relacja ta powinna płynąć swobodnie, w miarę możliwości bez przerw i dodatkowych pytań ze strony przeprowadzającego wywiad. Na pytania przychodzi czas po zakończeniu głównej części wypowiedzi – wówczas można prosić o wyjaśnienia szczególnie interesujących wątków bądź pytać o zagadnienia, które nie zostały poruszone lub powiedziano o nich za mało. Gotowy tekst, który na potrzeby publikacji musi zostać dokładnie przetranskrybowany, zostaje poddany później szczegółowej analizie. Autorzy pracy *Żołnierze generała Maczka*, poświęconej wspomnieniom weteranów 1. Dywizji Pancерnej, wskazują na kolejne zalety wywiadu: opowiedzenie własnymi słowami o wydarzeniach, w których brali udział, nadawanie im „indywidualnego” sensu oraz pokazanie, co jest dla nich najważniejszym, podstawowym doświadczeniem, a co traktują jako tło. Relacja może stać się bardziej spontaniczna, pojawiają się w niej emocje⁵. Sama technika wywiadu narracyjnego jest chętnie wykorzystywana w innych projektach biograficznych, niekoniecznie powiązanych z socjologią, jako sposób zbierania materiału do badań – tak właśnie jest w przypadku relacji zbieranych przez Archiwum Historii Mówionej. Obecny rozwój techniki cyfrowej pozwala na to, aby takie wywiady o przeszłości mogły być przeprowadzane właściwie przez każdego (dowodem może być choćby projekt: Cyfrowe Archiwa Tradycji Lokalnej, realizowany do 2014 r. przez Ośrodek „Karta” w ramach Programu Rozwoju Bibliotek prowadzonego przez Fundację Rozwoju Społeczeństwa Informacyjnego, gromadzący wiedzę o „małych ojczyznach”)⁶. Zebrane w ten sposób dane można analizować z perspektywy różnych teorii i metodologii. Kaja Kaźmierska podkreśla, że metoda Schützego pozwala też na wielokrotny powrót do materiału i każdorazowe odkrywanie w nim nowych, niepoddanych jeszcze analizie wymiarów indywidualnej biografii oraz związanych z nią procesów społecznych⁷.

Metoda historii mówionej, choć zyskuje na popularności, bywa traktowana jako źródło uzupełniające. Jak piszą Piotr Filipkowski i Joanna Wawrzyniak w posłowniu

⁴ O wywiadzie narracyjnym i metodach badawczych por. K. Kaźmierska, *Wywiad narracyjny – technika i pojęcia analityczne*, w: *Biografia a tożsamość narodowa...*, s. 35.

⁵ J. Pałka, M. Venken, K.M. Zalewski, *Żołnierze generała Maczka. Doświadczenie i pamięć wojny*, Gdańsk 2013, s. 21.

⁶ http://archiwa.org/index_catl.php (dostęp: 07 VIII 2015). Ośrodek „Karta” wraz z Fundacją Bato-rego organizuje też od 1996 r. konkurs historyczny dla młodzieży „Historia bliska”, <http://historia-bliska.pl/> (dostęp: 7 VIII 2015), angażuje się również w działania wspomagające archiwistykę społeczną (http://www.karta.org.pl/Dzialania/Archiwistyka_Spoleczna/439 [dostęp: 7 VIII 2015]).

⁷ K. Kaźmierska, *op. cit.*, s. 44.

do książki *Żołnierze generała Maczka*: „Relacje ustne, zwłaszcza nagrywane i spiswane po wielu latach od wydarzeń, których dotyczą, nie należą do priorytetowych źródeł w warsztacie współczesnego historyka. Ich metodologiczny status jest ciągle podejrzany, a stosunek do nich nieufny. Przy pewnych sposobach rozumienia historii czy historiografii (które niekoniecznie dzielimy) można tę nieufność zrozumieć. [...] Wojny – w szczególności ostatnia światowa – jako przedmiot badań mają się dobrze, może jak nigdy dotąd. W kręgu cywilizacji zachodniej oglądane są jednak dzisiaj przede wszystkim z perspektywy cywilnej, oddolnej, codziennej, dziecięcej, kobiecej. Zwykle chodzi więc o perspektywę ofiar, wykluczonych (choćby z dotychczasowych dyskursów), o perspektywę słabych. To cywilne mówienie o wojnie ma być odpowiedzią na poprzednią dominację dyskursów władczych, męskich, militarnych... Opowieści heroiczne ustąpiły miejsca historiom tragicznym i traumatycznym. W sukurs przyszła tu zresztą historia mówiona. Jej etyczny potencjał, nieraz impet, oddała często – a czasem zupełnie rozwiewa – wątpliwości metodologiczne. To przestawienie akcentów – mówiąc skrótowo z wojny na okupację, z wojskowych na cywilów, ma bowiem także swój metodologiczny i, by tak rzec, źródłowy wymiar. Historia mówiona – rozumiana i praktykowana jako historia zwykłych ludzi – historia oddolna, historia wykluczonych i pozbawionych głosu znakomicie się w tą zmianę wpisuje, a nawet ją stymuluje. W tym kontekście i w tym sąsiedztwie jest przecież najczęściej postrzegana. Silni sami piszą swoje historie. Historie słabych trzeba dopiero zapisać, najlepiej w języku naturalnym, w jakim zostają one na co dzień wysłowione, a więc w języku mówionym. (To także główny powód troski o zarejestrowanie i zachowanie dźwięku jako właściwego źródła historycznego w rozmaitych przedsięwzięciach historii mówionej, także w tym.)”⁸.

Przedstawione niżej relacje wpisują się w ten nurt. Do nich również odnosi się podnoszona wobec historii mówionej kwestia wiarygodności relacji, traktowanej jako przystawalność opowieści do historycznych faktów. I tutaj zdają się pasować słowa autorów *Żołnierzy generała Maczka*: wystarczy przekonanie, że nie są to historie zmyślane, bo opowiadają je uczestnicy tamtych wydarzeń. W tym sensie są wiarygodne – pokazują sposoby przeżywania i doświadczania wojny oraz pamiętania i mówienia o tych przeżyciach i doświadczeniach. Nawet ewentualne zmyślenia nie eliminują autentyzmu doświadczenia⁹. Autorzy *Żołnierzy generała Maczka* piszą w zakończeniu: „Zachęcamy jednak do takiej lektury tych świadectw, która wydobywa napięcie między tym, co (bardziej) egzystencjalne, a tym co (bardziej) społecznie czy kulturowo warunkowane i formatowane. W takiej perspektywie zobaczyć można nie tylko indywidualne i zbiorowe doświadczenia, pamięci, narracje, historie – ale także przejścia i przeskoki między nimi. One

⁸ J. Pałka, M. Venken, K.M. Zalewski, *op. cit.*, s. 327–328.

⁹ *Ibidem*, s. 329.

odsłaniają proces przemiany zdarzeń, **dziania się**, w opowieści o zdarzeniach, w fabuły, w historie – także w autobiografie. A potem tych historii w Historię¹⁰.

Jako pewien wzór i podpowiedź w opisywaniu losów warszawiaków może zostać wykorzystana także socjologiczna praca *Biografia a tożsamość narodowa*¹¹, której autorzy analizują, posługując się przede wszystkim metodą Schützego, związki pomiędzy wojennymi doświadczeniami obywateli polskich a „tymi aspektami ich społecznej tożsamości, które odnoszą się do ich ówczesnego i współczesnego poczucia oraz sposobów określania i komunikowania własnej i cudzej tożsamości narodowej”¹². Wiele ze wspomnianych w niej elementów znajduje się w opisywanych tutaj relacjach. Można spojrzeć na niemal natychmiastowy powrót mieszkańców i rozpoczęcie odbudowy Warszawy jako pewien fenomen społeczny analizowany przez pryzmat biografii¹³. Widać też podobny obraz wojny i okupacji, w której dominuje wątek martyrologiczny i heroiczny (wersja partyzancko-konspiracyjna). W relacjach o odnajdywaniu, ekshumacji i godnym chowaniu ciał członków rodziny lub towarzyszy z oddziału odbija się nakaz „solidarnej pamięci” wobec ofiar. Jednocześnie następuje wycofanie z pola widzenia tego, co nie mieści się w społecznie uznanym schemacie ról, postaw i zachowań, zakładającym hermetyczne oddzielenie świata zła od świata dobra, a w konsekwencji – idealizację tego drugiego. Funkcja pamięci połączona została z funkcją zapominania, milczenia o „ciemnych” stronach¹⁴. We wstępie autorstwa Andrzeja Piotrowskiego opisano też opracowany przez autorów element zwany wektorami biograficznymi. Są to wyróżnione przez autorów książki na podstawie analizy zgromadzonych wypowiedzi pewne typowe nastawienia interpretacyjne i komunikacyjne, przyjmowane przez narratorów wobec wojennych i okupacyjnych przeżyć. Składają się na nie dwie pary postaw: zagrożenie i zaradność oraz osadzenie w historii i osadzenie w *milieu*. Zagrożenie odpowiada pojęciu schützowskiej trajektorii; zaradność to jego przeciwieństwo, sposób radzenia sobie z trajektorią, próba choćby częściowego odzyskania panowania nad swoim losem (podobnie pisze Filipkowski w swojej pracy o więźniach z Mauthausen¹⁵). Zakłada to aktywną postawę jednostki i akceptację takiej postawy przez inne osoby. Inne znaczenie zaradności to radzenie sobie z sytuacją postrzeganą jako wyzwanie, któremu można sprostać w kategoriach normatywnego oczekiwania. Z kolei osadzenie

¹⁰ *Ibidem*, s. 333.

¹¹ Zob. przyp. 1.

¹² *Biografia a tożsamość narodowa...*, s. 5.

¹³ *Ibidem*, s. 106.

¹⁴ A. Rokuszewska-Pawełek, *Spółczesność polskie w okresie II wojny światowej*, w: *Biografia a tożsamość narodowa...*, s. 24–25.

¹⁵ Szerzej o pojęciu trajektorii zob. K. Kaźmierska, *op. cit.*, s. 42; oraz A. Rokuszewska-Pawełek, *Chaos i przymus. Wojenne trajektorie Polaków*, Łódź 2002; P. Filipkowski, *Historia mówiona i wojna. Doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznych*, Wrocław 2010, s. 240–241.

w historii jest odnoszeniem własnych przeżyć w planie makroprocesów historycznych i społecznych, odwołujących się także do kategorii teoretycznych (wiedza) lub modeli ideologicznych czy historiozoficznych. Widać tu wpływ powojennych publikacji o powstaniu i odbudowie Warszawy, dzięki którym narratorzy włączyli swoje przeżycia w szerszy kontekst, niejednokrotnie nadając temu dodatkowe znaczenie¹⁶. Z takiego punktu widzenia przebieg własnych doświadczeń jest prezentowany jako przypadek ilustrujący ogólną prawidłowość. Osadzenie w *milieu* to umieszczanie własnych procesów biograficznych i interbiograficznych (np. rodzinnych) w planie lokalnego mikrośrodowiska¹⁷. Postawy te wyraźnie widać w omawianych tu relacjach, szczególnie zaradność. W relacjach tych występują również, i to dosyć często, opisane przez Schützego tzw. metamorfozy biograficzne. Są to nieoczekiwane, pozytywne przemiany umożliwiające jednostce diametralną zmianę dotychczasowego życia. Ich cechą charakterystyczną jest to, że nie mogą być wprowadzone przez biograficzny schemat działania (np. odkrycie w sobie nieznanej zdolności)¹⁸.

Kim są rozmówcy? Przede wszystkim można podzielić ich na dwie główne grupy: 1) kombatantów, członków AK i innych organizacji podziemnych oraz 2) ludność cywilną; w tej drugiej grupie można wyróżnić osoby, które w owym czasie były dziećmi. Dla bohaterów przedstawionych tu narracji jest to podział na tyle istotny, iż w rzeczywistości powstania i wypędzania ludności dalszy ich los zależał od tego, czy zostali zaliczeni do żołnierzy, czy cywilów. Żołnierze zasadniczo trafiali do położonych w Rzeszy obozów jenieckich, podczas gdy ludność cywilna była rozdzielana w obozie przejściowym w Pruszkowie i jego podobozach, skąd mogła trafić do obozów koncentracyjnych, obozów pracy lub zostać wywieziona w głąb Generalnego Gubernatorstwa (tu zwykle trafiały kobiety z dziećmi). Ważne było także, kiedy się to działo – w sierpniu znacznie częściej zdarzały się wywózki do obozów koncentracyjnych, co we wrześniu było już rzadsze. Osoby, którym udało się uciec z Pruszkowa lub wydostać z Warszawy na własną rękę, znajdowały schronienie w okalających stolicę miejscowościach, ukrywając się przed niemieckimi łapankami. W zależności od miejsca pobytu, zostały wyzwolone w okresie od stycznia do maja 1945 r. przez wojska radzieckie, amerykańskie lub angielskie. Wówczas zaczął się dla bohaterów czas szczególny: wojna się skończyła, byli wolni, mogli wracać do siebie (używając wprowadzonego przez Schützego pojęcia, jest to dokończenie trajektorii niewoli i wygnania z miasta)¹⁹. Teoretycznie nic im już nie groziło, mogły próbować odbudować swoje życie i przestawić je na tory pokojowe. Tymczasem, jak pokazują ich losy, nie było to łatwe. Każdy musiał

¹⁶ Por. J. Pałka, M. Venken, K.M. Zalewski, *op. cit.*, s. 18.

¹⁷ A. Piotrowski, *Wstęp*, w: *Biografia a tożsamość narodowa...*, s. 10; zob. także: M. Czyżewski, *Generalne kierunki opracowania, wymiary analityczne*, w: *Biografia a tożsamość narodowa...*, s. 45–46.

¹⁸ K. Kaźmierska, *op. cit.*, s. 43.

¹⁹ *Ibidem*, s. 42.

podjąć decyzję, czy pozostaje na emigracji, czy wraca do kraju – wpływ na to w przeważającej mierze miała sytuacja rodzinna, niekiedy także decyzja grupy, w której dana osoba się znajdowała; były też osoby, które po prostu nie wyobrażały sobie innego rozwiązania niż powrót do domu. Sytuacja powracających warszawiaków była szczególna: wracali do zniszczonego miasta, w którym ukrywali się lub walczyli. Mieli za sobą szczególne doświadczenia wyjątkowo trudnych warunków bytowania, często nie wiedzieli, co dzieje się z ich rodzinami. Po powrocie dla niektórych zaczęła się nowa trajektoria – druga konspiracja²⁰.

W niniejszej pracy chciałbym przyjrzeć się, jak osoby żyjące w tamtym czasie pamiętają i przedstawiają to, co działo się z nimi po powrocie do Warszawy. Jaki jest to element ich trajektorii? Jak fakt powrotu i zastanych zniszczeń wpłynął na dalsze ich losy – czy osoby te zostawały w Warszawie, wyjeżdżały w głąb kraju lub za granicę? Jak dawały sobie radę w zniszczonym mieście, jak przebiegał ich powrót do normalnego życia – szkoła, praca, studia, ewentualnie wejście w drugą konspirację, kontakty z UB? Czy ich wybory spotykały się z represjami ze strony nowej władzy? W jaki sposób osobiste doświadczenia zostają po latach zinterpretowane i opowiedziane, jak łączą się z ogólnymi narracjami o powrotach do Polski, odbudowie Warszawy, przystosowaniu się do nowej sytuacji politycznej?

Z relacji starałem się wybrać te fragmenty, które dają możliwie zróżnicowany obraz doświadczeń, choć z pewnością nie można uważać go za pełny i wyczerpujący. Starałem się je ułożyć w kolejności zarówno chronologicznej, jak i rzeczowej; wybierałem pewne grupy zagadnień, które dotyczyły narratorów, wiązały się z ich powrotem do domu i rozpoczęciem życia na nowo. Pokazują one, jak różne, a jednocześnie jak podobne potrafiły być wydarzenia i sytuacje, z którymi się stykali.

Powyższe pytania to zresztą tylko przykład zagadnień, o jakich można rozmawiać. W miarę lektury wspomnień pojawiają się kolejne pytania, na które udzielenie odpowiedzi przerasta ramy artykułu. Jak wygląda ten epizod w dziejach powrotu Polaków i odbudowy kraju po wojnie? Czym poszczególne relacje różnią się od siebie w zależności od statusu rozmówcy (powstaniec po obozie jenieckim wracający do kraju lub pozostający jeszcze w PSZ, dzieci i kobiety wysiedlone do Generalnego Gubernatorstwa, ludzie powracający z obozów koncentracyjnych bądź robót), posiadanych znajomości i sytuacji materialnej (co ewentualnie wpływa na czasowy lub stały wyjazd z miasta)? Jak dany rodzaj trajektorii (cywila, żołnierza-konspiratora) jest opowiadany, jakie treści przekazuje i w jakiej formie? Jak w tych grupach rozkładają się wektory biograficzne? Czy nie należałoby rozdzielić ich na doświadczenia cywilne i wojskowe, po czym każde z nich opisać osobno (nawet ograniczając się do przynależności do konkretnego oddziału lub konkretnej grupy, np. Szare Szeregi, studenci wracający

²⁰ K. Kowalewicz, *Narracje autobiograficzne – zagrożenie – zaradność*, w: *Biografia a tożsamość narodowa...*, s. 120.

na uczelnię, dzieci szkolne)? Jak wyglądają w oczach rozmówców obcy (rosyjscy żołnierze, Niemcy czy inne nacje) i od jakich czynników zależy ten opis? Co w tych relacjach zostało zasłonięte, pominięte, nieomówione? Jak wygląda obraz świata, a jak samego siebie?

Niechaj artykuł ten będzie zasygnalizowaniem istniejących możliwości i wskazywaniem obszarów czekających na dalsze, bardziej szczegółowe badania. Z uwagi na szczupłość miejsca nie sposób było dokładnie przeanalizować 600 wywiadów. Dlatego poniższy tekst należy uznać raczej za rekonesans naukowy, próbę rozpoznania zasobów AHM MPW w opisaney w tytule kwestii i przegląd treści zawartych w wywiadach.

Głównym dylematem warszawiaków po wyzwoleniu spod niemieckiej okupacji zarówno na wschodzie, jak i zachodzie Europy było: wracać, czy nie wracać? Rozmówcy archiwum przeżyli powstanie w Warszawie. Wiedzieli, że miasto jest zniszczone, jednak nie spodziewali się, iż zniszczenia, które zostały dokonane później, okażą się tak ogromne²¹. Nie byli też całkowicie odcięci od informacji; z osobami znajdującymi się w obozach czy wysiedlonymi zwykle możliwy był kontakt listowny, dochodziły też paczki, co również pomagało zorientować się w sytuacji po wyzwoleniu. Wiele osób udało się także odszukać dzięki kontaktom Czerwonego Krzyża²². Niekiedy informacje przynosili sami wyzwolители bądź ludzie, którzy byli już w Polsce i stamtąd wrócili²³. Mając tę świadomość, warszawiacy w miarę możliwości odpowiednio planowali swój powrót, np. nie kierując się bezpośrednio do stolicy, tylko do dalszej rodziny bądź znajomych mieszkających pod Warszawą lub dalej²⁴. Stamtąd dopiero wyruszali w dalszą drogę, często wypuszczając się wprawdzie do zrujnowanego miasta na rekonesans²⁵.

Co skłaniało ludzi do powrotu do Warszawy? Oczywiście, wszyscy myśleli o powrocie do domu, aby przekonać się, jak wielkie są zniszczenia, czy żyją członkowie rodziny, krewni i znajomi²⁶. Wracano także z potrzeby serca, z tęsknoty za Warszawą. Wysiedleńcy mieszkający na wsi nie chcieli być dłużej ciężarem dla swoich gospodarzy albo byli w mniej czy bardziej delikatny sposób zmuszani do

²¹ http://ahm.1944.pl/Wanda_Michalska-Banasik/3; http://ahm.1944.pl/Danuta%20Maria_Kucharska-Paluszkiewicz/6 (dostęp: 26 V 2015).

²² http://ahm.1944.pl/Tadeusz_Kalinowski/3 (dostęp: 19 V 2015).

²³ http://ahm.1944.pl/Stefania_Porzycka/3 (dostęp: 27 V 2015).

²⁴ http://ahm.1944.pl/Anna_Raszewska/5; <http://ahm.1944.pl/Czeslaw%20Adamusik/5>; http://ahm.1944.pl/Barbara_Danuta_Tomaszewska/4; http://ahm.1944.pl/Irena_Dzienniak-Rozewska/4; http://ahm.1944.pl/Henryk_Tomaszewski/2 (dostęp: 20 V 2015).

²⁵ Tak w relacjach: http://ahm.1944.pl/Leszek_Kosinski/11; http://ahm.1944.pl/Alicja_Zdanowicz/3; http://ahm.1944.pl/Maria_Jeziorska/4 (dostęp: 19 V 2015); [http://ahm.1944.pl/Barbara_Domagalska_\(2\)_3_\(4\)_5_\(6\)_7_\(8\)_9_\(10\)_11_\(12\)_13_\(14\)/3](http://ahm.1944.pl/Barbara_Domagalska_(2)_3_(4)_5_(6)_7_(8)_9_(10)_11_(12)_13_(14)/3); http://ahm.1944.pl/Anna_Raszewska/5; http://ahm.1944.pl/Maciej_Zdzislaw_Zielazinski/4; http://ahm.1944.pl/Zygmunt_Rakowiecki/5; http://ahm.1944.pl/Jacek%20Ryszard_Przygodzki/5 (dostęp: 20 V 2015).

²⁶ http://ahm.1944.pl/Jan_Wasik/7 (dostęp: 19 V 2015).

opuszczenia gospodarstwa²⁷. Niekiedy skrzynką kontaktową dla całej rodziny był adres krewnych mieszkających na terenie Rzeszy lub Generalnego Gubernatorstwa: „Piszę pod Sochaczew do Szymanowa, do rodziny mojego ojca. Przed wojną – państwo Koneccy. On był sołtysem, Jakub Konecki. Przed samą wojną ojca coś tknęło. Wsiadliśmy na rowery i pojechaliśmy na wycieczkę z Powązek do Szymanowa, żeby zobaczyć jego daleką, daleką rodzinę. Jakie on miał wycucie, mój stary! Poznałem rodzinę na wsi, bo moje nazwisko jest Guzik. W okolicy Żyrardowa jest wieś Guzów, Guzików tam jest pełno. Jedna z pań wyszła za Koneckiego. Konecki miał ładną, miłą córeczkę i do niej napisałem list, że: «Tuż przed wojną u was byłem». Napisała mi, żebym szukał jej narzeczonego. Znowu jej coś napisałem i wtedy mi napisała [drugi] list, że moi rodzice wywiezieni do Niemiec, do Schwarzwaldu, napisali do nich [po moim liście pierwszym] jako do skrzynki kontaktowej, podając wszystkie swoje dane, że szukają mnie, że razem byliśmy. Kiedy do niej napisałem, połączyli nas adresami i napisałem wówczas do Schwarzwaldu, do moich starych. Tam był ojciec, matka i siostra moja, Ludwika. Pracowali w jakiejś fabryce. Wiedzieliśmy, że przeżyliśmy. Co z moją żoną (dwa miesiące przed Powstaniem) nie wiedzieli, ponieważ rozłączono ich w Żyrardowie. Moja żona ze swoimi rodzicami starymi (ojciec był stary) została. Była zresztą później wywieziona na wieś, bo się schowała gdzieś między starych i szczęśliwie jakoś przetrwała między starymi na wsi u bardzo zacnych ludzi. Tam się przechowała do stycznia. W styczniu wróciła do Warszawy na ruiny [naszego wspólnego] domu. Naszego domu, bo była naszą sąsiadką, (stąd poznaliśmy się)”²⁸. Wracano z nadzieją, że teraz będzie dobrze: „Niedługo będziemy u siebie, niedługo już będziemy wolni, już Niemców nie ma, nikogo nie ma”²⁹.

Innym rozwiązaniem było pozostanie na emigracji. Jednak wiele osób, czasem w starszym wieku i posiadających małe dzieci, nie chciało podjąć takiej decyzji, także ze względu na nieznajomość języka, problemy z uzyskaniem pracy

²⁷ http://ahm.1944.pl/Jerzy_Szewczyk/3 (matka przenosi się, aby być bliżej Warszawy); http://ahm.1944.pl/Alicja_Zdanowicz/3 (przywiązanie do miasta); http://ahm.1944.pl/Alicja_Anna_Brzeszczynska-Staniszevska/6 (szukanie krewnych); [http://ahm.1944.pl/Stefan_Lewandowski_\(2\)/3](http://ahm.1944.pl/Stefan_Lewandowski_(2)/3) (uzyskanie przepustki na powrót); http://ahm.1944.pl/Danuta%20Maria_Kucharska-Paluskiewicz/6 (powrót do swojego domu); <http://ahm.1944.pl/Barbara%20Piotrowska/4> (otrzymują informację o śmierci ojca w obozie); http://ahm.1944.pl/Halina_Kiersztejn/7 (rodzina poszukuje rozmówcy przez Czerwony Krzyż); http://ahm.1944.pl/Alicja_Pietrzyk/2 (powrót z nadzieją na odnalezienie brata); http://ahm.1944.pl/Zbigniew_Peć/4 (chęć połączenia się z rodziną); http://ahm.1944.pl/Jadwiga_Stopczyk/5 (list z informacją, że mieszkanie ocalało, wezwanie do powrotu); http://ahm.1944.pl/Tadeusz_Kalinowski/3 (wraca ojciec, rozmówca jedzie za nim); http://ahm.1944.pl/Henryk_Guzik/5 (powrót do żony, która już wróciła do Warszawy); http://ahm.1944.pl/Danuta_Ciepielewska/3 (chęć powrotu do Warszawy) (dostęp: 19 V 2015).

²⁸ http://ahm.1944.pl/Henryk_Guzik/5 (dostęp: 19 V 2015).

²⁹ http://ahm.1944.pl/Barbara_Wojciechowska-Korpetta/3; http://ahm.1944.pl/Alicja_Pećko/3 (dostęp: 19 V 2015).

za granicą i listy od rodziny, z których wynikało, że sytuacja w kraju nie jest taka zła³⁰. W przypadku Krzysztofa Jerczyńskiego chodziło nie tylko o możliwość nawiązania kontaktu z rodziną, ale też dokończenia nauki i o opiekę nad starszym od siebie towarzyszem niedoli inwalidą³¹. Inni dochodzili do wniosku, że „kraj jest zabrany, więc z kim mamy się bić?”³². Wśród osób wyzwolonych przez jednostki amerykańskie czy angielskie, do których zgłaszali się oficerowie z armii Andersa, utrzymywało się oczekiwanie na powrót z bronią w rękę w obliczu rychłego wybuchu nowego konfliktu, tym razem ze Związkiem Radzieckim. Ludzie ci przyjeżdżali i kontynuowali służbę lub edukację we Włoszech, później w Anglii, stamtąd jednak część wróciła do Polski³³. Pochodzący z Pragi strzelec Karol Modras wspomina pierwszych oficerów przysłanych z misji warszawskiej do obozu w Ulm jako osoby bardzo słabo przygotowane do wykonania swojego zadania, zarówno pod względem ideologicznym, jak i politycznym; wyjątkiem był Mieczysław Róg-Świostek (szef Polskiej Misji Repatriacyjnej w amerykańskiej strefie okupacyjnej w Niemczech), który zaproponował wysłanie delegacji byłych jeńców, aby na miejscu przekonali się, jak wygląda sytuacja w Polsce i po powrocie podzielili się swoimi obserwacjami z pozostałymi. To rozwiązanie zdało egzamin³⁴. Niekiedy, jak wiemy z relacji Włodzimierza Zaczynskiego, do powrotu namawiali również byli akowcy³⁵. Powroty jeńców wojennych odbywały się zwykle zorganizowanymi transportami; pierwszą oznaką złych relacji było spotkanie z radzieckimi żołnierzami, którzy często okradali podróżujących. Wracających drogą morską przez Gdynię i Szczecin witali urzędnicy Państwowego Urzędu Repatriacyjnego³⁶.

W tym miejscu warto zastanowić się nad zagadnieniem, czy na decyzję o powrocie miała wpływ kwestia zmiany ustroju, podobnie jak wrażenia po przyjeździe do Polski bądź samej Warszawy? Co oprócz tego mogło wpływać na decyzję o ponownym wyjeździe? Przytoczone wyżej przykłady każą oczywiście odpowiedzieć na to pierwsze pytanie twierdząco. Zapowiedź tego, jak może być w kraju po powrocie przynosiły też spotkania z wojskami radzieckimi w drodze powrotnej, niemal powszechne bowiem były wspomnienia gwałtów i rozbojów. Doświadczenia z procedury repatriacyjnej w Gdyni lub Szczecinie oraz późniejsze z kontaktów z władzami także były różne i nie zawsze przyjazne. Powracający tracili pieniądze,

³⁰ http://ahm.1944.pl/Krystyna_Jastrzebska/4 (dostęp: 19 V 2015).

³¹ http://ahm.1944.pl/Krzysztof%20Piotr_Jerczynski/3 (dostęp: 19 V 2015).

³² http://ahm.1944.pl/Zygmunt_Rakowiecki/5 (dostęp: 19 V 2015).

³³ http://ahm.1944.pl/Stefania_Porzycka/3 (opinie powracających z Polski); <http://ahm.1944.pl/Hanna%20Dabrowska-Szymanowska/3>; http://ahm.1944.pl/Miroslaw_Lisek/3 (relacje oficerów łącznikowych z armii Andersa); http://ahm.1944.pl/Wladyslaw_Rosinski/6 (złe warunki w Maczkowie, wezwania Polskiego Radia, list od matki) (dostęp: 19 V 2015).

³⁴ http://ahm.1944.pl/Karol_Modras/22 (dostęp: 20 V 2015).

³⁵ http://ahm.1944.pl/Wlodzimierz_Zaczynski/3 (dostęp: 19 V 2015).

³⁶ http://ahm.1944.pl/Edward_Lazowski/5/ (dostęp: 19 V 2015).

dobytek, nękanie ich z powodu przynależności do AK lub armii Andersa obowiązkowym meldowaniem w jednostkach milicji, dotyczyły ich też rozmaite szykany w miejscach pracy (o ile w ogóle udawało się im takową znaleźć) czy na uczelniach³⁷. Bywali aresztowani, poddawani przesłuchaniom (w czasie których stosowano bicie i tortury), zasądzano wobec nich wysokie wyroki³⁸. Bezproblemowy powrót z armii Andersa Kazimierza Przybylskiego przez port w Gdyni trzeba raczej uznać za wyjątek³⁹. Niektóre osoby, jak Tadeusz Zapałowski, Maria Stypułkowska-Chojcka czy Ryszard Ostalski, podjęły działalność w drugiej konspiracji⁴⁰. Byli uczestnicy konspiracji, ostrzegani przez dawnych kolegów lub rodzinę, zdecydowali się wyjechać (na stałe lub czasowo) poza Warszawę, najczęściej na tzw. Ziemię Odzyskane, gdzie można było zacząć nowe życie⁴¹. Czasami jednak nie dało

³⁷ Przykłady: http://ahm.1944.pl/Andrzej_Ryttel/3 (uznany za nienadającego się do pracy w lotnictwie); http://ahm.1944.pl/Zbigniew_Kolodziejak/3; http://ahm.1944.pl/Apolonia_Talarska/6 (ojciec przesłuchiwany przez UB, brat jako członek Szarych Szeregów dostał się w wojsku do kompanii karnej w Orzyszu); http://ahm.1944.pl/Krystyna_Jastrzebska/4 (aresztowanie kolegów z oddziału); http://ahm.1944.pl/Stanislawa_Wysocka/3 (aresztowanie za udział w powstaniu); http://ahm.1944.pl/Maria_Kosiacka-Pacho/3 (problemy ze znalezieniem pracy); http://ahm.1944.pl/Kazimierz_Grabczynski/5 (odmowa pracy z powodu aresztowanego ojca); http://ahm.1944.pl/Jadwiga_Kornatowska/4 (śledztwo w sprawie budowy pomnika na cześć grupy, z którą zginął brat); http://ahm.1944.pl/Andrzej_Sterninski/2 (świadek w procesie znajomych oskarżonych o nielegalne zebrania i słuchanie radia); http://ahm.1944.pl/Wieslaw_Drzewiecki/6 (podejrzany o ułatwienie fałszowania książeczek wojskowych); http://ahm.1944.pl/Alicja_Zakrzewska/5 (nie dopuszczenie do egzaminów wstępnych na studia z powodu „złej opinii”); http://ahm.1944.pl/Jan_Ryszard_Debcki/5 (nachodzenie w związku z działalnością w NSZ) (dostęp: 20 V 2015).

³⁸ Szczegółowe relacje ze śledztwa znajdują się we wspomnieniach Stanisława Krupy (http://ahm.1944.pl/Stanislav_Krupa/6); Zdzisława Sadowskiego (tzw. proces trzynastu studentów, http://ahm.1944.pl/Zdzislaw_Sadowski/3); Marii Kosiackiej-Pacho (proces za przechowywanie broni organizacji, http://ahm.1944.pl/Maria_Kosiacka-Pacho/3); Jana Marka Pawłowskiego (powrót jako oficer wywiadu mającego zbadać możliwość odbicia osadzonego we Wronkach Kazimierza Pużaka, http://ahm.1944.pl/Jan_Marek_Pawlowski/4); Zygmunta Rakowieckiego (areszt za przynależność do AK, http://ahm.1944.pl/Zygmunt_Rakowiecki/5); Jacka Przygodzkiego (uwięzienie w Rawiczu za udział w nielegalnej organizacji młodzieżowej, http://ahm.1944.pl/Jacek_Ryszard_Przygodzki/6); Stefana Pastewki (udział w tajnej organizacji stworzonej z byłych żołnierzy AK, [http://ahm.1944.pl/Stefan_Pastewka_\(2\)/3](http://ahm.1944.pl/Stefan_Pastewka_(2)/3)); Janusza Stefana Pawłowskiego (aresztowanie i śledztwo w sprawie warszawskiego oddziału „Orląt”, http://ahm.1944.pl/Janusz_Stefan_Pawlowski/2) (dostęp: 20 V 2015).

³⁹ http://ahm.1944.pl/Kazimierz_Feliks_Przybylski/5 (dostęp: 19 V 2015).

⁴⁰ http://ahm.1944.pl/Tadeusz_Zapalowski/2 (partyzantka w lasach zamojskich); http://ahm.1944.pl/Maria_Stypulkowska-Chojcka/7 (udział w organizacji tworzącej się w Warszawie); http://ahm.1944.pl/Ryszard_Ostalski/2 (kontynuacja działalności kolportera prasy podziemnej we Włochach); http://ahm.1944.pl/Danuta_Rowinska-Rutecka/5 (zestknięcie się z kontrwywiadem AK) (dostęp: 20 V 2015).

⁴¹ http://ahm.1944.pl/Maksymilian_Respondek/3 (wyjazd do Ciechanowa); http://ahm.1944.pl/Leszek_Droszcz/3 (studia na politechnice poznańskiej); http://ahm.1944.pl/Zofia_Radzi-szewska/2 (ostrzeżenie od kolegów z „Parasola” o aresztowaniach); <http://ahm.1944.pl/>

się odciąć od przeszłości. Hanna Kalbarczyk opowiadała: „Jak wyszłam z domu dziecka, to mnie przekazali do jakiejś bursy, gdzie mogłam mieszkać. Zaczęłam pracować. Nagle dostałam wezwanie, że muszę natychmiast wyjechać z wybrzeża, bo jestem niebezpieczny element, a sto pięćdziesiąt kilometrów od granicy ten niebezpieczny element nie może mieszkać. Uratowało mnie to, że jeszcze były książki meldunkowe i że w Warszawie był mój meldunek. Tak że dojechałam do ciotki”⁴².

Na Zachód udawano się przez zieloną granicę, aby dołączyć do kogoś z rodziny – tak było z Marianem Stefańskim, który chciał dotrzeć z resztą rodziny do ojca przebywającego w Niemczech⁴³. Z kolei Zdzisław Ołubczyński trzy razy przekraczał zachodnią granicę, aby sprowadzić do Polski żonę z nowo narodzonym synem⁴⁴.

Zdarzały się też sytuacje, kiedy osoby powracające spotykały szykany niezwiązane bezpośrednio z udziałem w powstaniu czy działalnością konspiracyjną, lecz z prezentowaną postawą życiową, wyznawanym systemem wartości bądź przeżywanymi doświadczeniami. Andrzej Sterniński miał na przykład problemy z dostaniem się na studia, ponieważ kończył liceum mariańskie⁴⁵.

Ci rozmówcy, którzy po wyjściu z Warszawy zatrzymali się w okolicach stolicy, zwykle posiadali jakieś bieżące informacje na temat wydarzeń w mieście⁴⁶. Niektóre osoby jeździły do Warszawy po rzeczy lub by sprawdzić, czy dom jeszcze stoi, posługując się całkowicie legalnymi przepustkami wystawianymi przez Niemców. Byli też ludzie zatrudniani przez Niemców do wywożenia z miasta rozmaitych towarów⁴⁷, jednak stanowili oni mniejszość. Dla większości osób powracających do stolicy widok zrujnowanego miasta był jeśli nie ogromnym szokiem, to na pewno mocno poruszającym przeżyciem. Jak wspomniałem wyżej, wielu powstańców i cywilów opuszczających Warszawę we wrześniu i październiku widziało, jak bardzo jest ona zniszczona. Mieszkańcy mówią, że widzieli domy uszkodzone, lecz nadające się jeszcze do odbudowy. Dlatego ogrom zniszczenia, jaki zobaczyli po powrocie, zaskakiwał ich całkowicie⁴⁸.

Przybywający z zachodu pociągami, zwykle wysiadali na dworcu Warszawa Zachodnia lub Główna (na wysokości dzisiejszego placu Zawiszy). Wszyscy

---

Wladyslaw%20_Matkowski/5 (ostrzeżenie przez koleżankę zaangażowaną w nowe władze); http://ahm.1944.pl/Hanna_Kalbarczyk/3 (dostęp: 20 V 2015).

⁴² http://ahm.1944.pl/Hanna_Kalbarczyk/3 (dostęp: 20 V 2015).

⁴³ http://ahm.1944.pl/Marian_Stefanski/5 (dostęp: 21 V 2015).

⁴⁴ http://ahm.1944.pl/Zdzislaw_Olubczyński/7 (dostęp: 19 V 2015).

⁴⁵ http://ahm.1944.pl/Andrzej_Sterninski/2 (dostęp: 27 V 2015).

⁴⁶ http://ahm.1944.pl/Michal_Grocholski/9; http://ahm.1944.pl/Tadeusz_Janecki/6; http://ahm.1944.pl/Jan_Sobocinski/5; http://ahm.1944.pl/Barbara_Mazus/2; [http://ahm.1944.pl/Irena%20_Bogdanska_\(2\)/3](http://ahm.1944.pl/Irena%20_Bogdanska_(2)/3) (dostęp: 26 V 2015).

⁴⁷ http://ahm.1944.pl/Maria_Zoller/4; http://ahm.1944.pl/Zdzislaw_Oskar_Budziszewski/7; http://ahm.1944.pl/Janusz_Puzio/9; http://ahm.1944.pl/Jan_Bogdan_Glinski/2; http://ahm.1944.pl/Marek_Boczewski/4 (dostęp: 27 V 2015).

⁴⁸ http://ahm.1944.pl/Zdzislaw_Iwanowski/8 (dostęp: 27 V 2015).

przechodzący Alejami Jerozolimskimi i Marszałkowską podkreślali niesamowity, księżycowy krajobraz stert gruzu sięgających niekiedy do wysokości pierwszego piętra, między którymi przetarte były kręte ścieżki, poszerzone potem, by umożliwić i przyspieszyć transport wojska na zachód⁴⁹.

Pierwsze kroki kierowano zwykle do domu, własnego lub kogoś z rodziny, czasem do miejsca, w którym umawiano się na spotkanie podczas opuszczania Warszawy. Droga była trudna nie tylko ze względu na piętrzące się gruzowiska i ukryte wśród nich miny, lecz także dlatego, że wiele osób miało problemy z orientacją w tak zniszczonym mieście, z rozpoznaniem znajomych ulic, domów i punktów charakterystycznych. Można by zasugerować, że z tego względu nawet rodowici warszawiacy czuli się w swoim mieście tak samo obcy, jak przyjezdni i musieli się niejako uczyć odbudowywanego miasta na nowo.

Na miejscu, jeśli tylko dom stał, nierzadko spotykano już dozorcę lub kogoś spośród dawnych sąsiadów, którzy wrócili wcześniej. Można też było, niestety, napotkać szabrownika. Dodatkowym utrudnieniem była mroźna zima panująca na początku 1945 r. – nie wszyscy zdecydowali się na zamieszkanie w takich warunkach. Ogromnie ważny dla wzajemnej komunikacji był system pozostawiania wiadomości w postaci kartek lub napisów umieszczanych na murach, dzięki którym możliwe było wzajemne odszukanie się. Czytając relacje, można zauważyć, jak wielką rolę odgrywały w tym czasie przypadkowe spotkania z rodziną i znajomymi, pozwalające uzyskać potrzebne informacje lub otwierające nowe możliwości działania⁵⁰. Wielu rozmówców podkreśla panującą wówczas między ludźmi solidarność i chęć niesienia bezinteresownej pomocy⁵¹.

Odnalezienie domu stanowiło początek dalszych działań. Spalone lub uszkodzone mieszkanie należało przystosować do zamieszkania przynajmniej w sposób prowizoryczny. Remont wyglądał rozmaicie, pojawił się ogromny popyt na fachową pomoc, np. na Pradze wznowiła działalność firma Martens i Daab, której inżynierowie już w czasie okupacji kreślili własne projekty powojennej odbudowy stolicy⁵². Wszędzie brakowało szyb, trzeba też było zabezpieczyć mieszkanie przed

⁴⁹ Opisy Warszawy: http://ahm.1944.pl/Jan_Cierlinski/6; http://ahm.1944.pl/Jan_Marian_Wieruch/9; http://ahm.1944.pl/Jan_Rybak/5 (dostęp: 26 V 2015).

⁵⁰ http://ahm.1944.pl/Zbigniew_Baucz/19 (znajoma proponuje pracę w Centralnym Urzędzie Planowania); http://ahm.1944.pl/Jadwiga_Brysiak/4 (oddawanie odzieży); http://ahm.1944.pl/Mieczyslaw_Hutnik/4 (spotkanie rodziny); http://ahm.1944.pl/Blandyna_Ziolkowska/5 (przypadkowe spotkanie z rodziną) (dostęp: 26 V 2015).

⁵¹ http://ahm.1944.pl/Marta_Mikula/5/ (przypadkowo spotkana koleżanka proponuje u siebie nocleg); http://ahm.1944.pl/Emilia_Sliwinska/8 (znajoma z celi na Pawiaku oferuje gościnę); http://ahm.1944.pl/Leokadia_Korwin-Pawlowska/5 (nocleg w Warszawie u pierwszej napotkanej kobiety) (dostęp: 26 V 2015).

⁵² Warunki zamieszkania opisane są m.in. w relacjach: http://ahm.1944.pl/Irena_Holli/7; http://ahm.1944.pl/Wieslawa_Ambroziewicz/3; http://ahm.1944.pl/Stanislaw_Owczarczyk/9; http://ahm.1944.pl/Krystyna_Smigasiewicz/7 (dostęp: 27 V 2015). Do rzadkości należał powrót do

wizytą szabrowników (zwłaszcza jeśli przyjazd miał charakter tylko rozpoznawczy). Najczęściej po prostu zabijano drzwi deskami, to jednak nie odstraszało amatorów cudzej własności. W najlepszej sytuacji znajdowały się osoby, które miały już tymczasowo zapewniony dach nad głową; w znacznie gorszej były osoby zmuszone do przygotowywania wszystkiego *ad hoc*. Jak wspomina Alicja Kozłowska żywność, opał czy niezbędne do przeżycia przedmioty znajdowano, przeszkukając okoliczne gruzys⁵³. Jeśli przypadkiem w piwnicy nie przetrwały tzw. zimowe okna, otwory zastawiano deskami, dyktą lub mozaiką z mniejszych, przyciętych kawałków szkła, pozostawiając otwór na wyprowadzenie komina od piecyka⁵⁴. W większych mieszkaniach zwykle wybierano te pokoje, które najlepiej nadawały się do zamieszkania lub w których po prostu było najcieplej. Pozostałe pomieszczenia oddawano do dyspozycji innych lokatorów, przy czym najchętniej widziano bliższych lub dalszych członków rodziny, względnie znajomych⁵⁵. Uszkodzone budynki groziły zawaleniem i czasami dochodziło do tragedii – teściowie Marii Grodzkiej ponieśli śmierć w kamienicy, która runęła podczas remontu⁵⁶.

Inne niebezpieczeństwo stanowiły pozostawione w mieście miny. Niemcy wykazali się ogromną pomysłowością podczas ich rozmieszczania, czyniąc ich celem nie tylko żołnierzy nieprzyjacielskiej armii, ale i wracających do miasta cywilów. Jak wspomina Tadeusz Kaliński ładunki mogły być połączone np. z zamkniętymi drzwiami bądź ukryte w stercie węgla⁵⁷. Początkowo po mieście poruszano się wyłącznie przetartymi przez wojsko ścieżkami, choć i to nie zawsze gwarantowało bezpieczne przejście – Andrzej Geisler wspomina, jak obok przechodzącego oddziału wojska eksplodował ładunek umieszczony przy wiadukcie kolejowym na ulicy Bema⁵⁸. Samodzielne rozbijanie ładunków było jedną z chłopięcych zabaw, które czasami kończyły się tragicznie⁵⁹.

W tym miejscu warto przyjrzeć się bliżej kwestii wyjazdów poza Warszawę. Wiele osób nie miało żadnego domu czy dobytku lub w chwili przyjazdu warunki nie pozwalały z niego korzystać. Wówczas w pierwszej kolejności celem wyjazdu stawały się miejsca zamieszkania rodziny, u której można było się zatrzymać. Chętnie wyjeżdżano do położonej blisko i mało zniszczonej Łodzi lub na szeroko

---

własnego, nieuszkodzonego mieszkania, jak np. w przypadku Adama Bielawskiego (http://ahm.1944.pl/Adam_Bielawski/5); http://ahm.1944.pl/Irena_Halska/6 (dostęp: 26 V 2015).

⁵³ http://ahm.1944.pl/Alicja_Kozlowska/2 (dostęp: 27 V 2015).

⁵⁴ http://ahm.1944.pl/Bozena_Biel/5; http://ahm.1944.pl/Melania_Amerek/4 (dostęp: 27 V 2015).

⁵⁵ http://ahm.1944.pl/Barbara_Oltuszewska/4; http://ahm.1944.pl/Teresa_Stepinska/2; http://ahm.1944.pl/Irena_Slusarska/4; http://ahm.1944.pl/Zbigniew_Geneja/2 (dostęp: 26 V 2015).

⁵⁶ http://ahm.1944.pl/Maria_Grodzka/3 (dostęp: 27 V 2015).

⁵⁷ http://ahm.1944.pl/Tadeusz_Kalinski_2/2/ (dostęp: 25 V 2015).

⁵⁸ http://ahm.1944.pl/Andrzej_Geisler/4 (dostęp: 27 V 2015); zob. także: http://ahm.1944.pl/Barbara_Koszevska/4 (dostęp: 27 V 2015).

⁵⁹ http://ahm.1944.pl/Barbara_Miskiewicz/3; http://ahm.1944.pl/Janina_Soczewska/3 (dostęp: 27 V 2015).

reklamowane Ziemie Odzyskane, gdzie łatwiej było o mieszkanie oraz pracę lub miejsce na uczelni. Ważna była też wspomniana wyżej możliwość ukrycia się w nowym środowisku i przeczekania komunistycznych represji. Przyjazd i zagospodarowanie tych rejonów stanowią temat osobnych prac⁶⁰. Choć niektórzy rozmówcy planowali opuszczenie Warszawy na stałe, większość osób po jakimś czasie jednak wracała⁶¹.

Wyludnienie Warszawy i rabunek, jakiego dopuszczali się Niemcy kusiły wiele osób, by próbować łatwo wzbogacić się cudzym kosztem, a po przejściu frontu także by zdobyć mieszkanie, nierzadko atrakcyjne. Zagadnienia powojennej grabieży bardzo dobrze omawia Marcin Zaremba w swojej książce *Wielka Trwoga*⁶². Rozmaici rabusie i szabrownicy wchodzili do miasta niemal zaraz po jego opuszczeniu przez powstańców i ludność cywilną. To właśnie ich działalność zmusiła gen. Luttwitza do skierowania trzech pułków policyjnych do przeszukania ruin miasta; ciała zastrzelonych szabrowników położono przy rogatekach jako ostrzeżenie⁶³. Prawdziwa fala rabunków ruszyła jednak wraz z wyzwoleniem Warszawy, podobnie jak w przypadku innych dużych miast, zwłaszcza tych położonych na obszarze tzw. Ziem Odzyskanych, jak Gdańsk czy Wrocław. Chcąc znaleźć zakopane w piwnicach rzeczy, szabrownicy wlewali do nich wodę. „Piwnice nie miały nawierzchni, tylko była uklepana ziemia czy uklepane trochę żwiru, coś takiego. Jeżeli to się naruszyło, a wiadomo, że przez lata to było utwardzone, w miejscach naruszonych nastąpiło później wsiąkanie wody. Tą metodą [złodzieje] docierali do miejsc, w których ludzie pochowali [swoje rzeczy]”⁶⁴. O podobnej metodzie z wykorzystaniem roztopionego śniegu opowiada też Leokadia Pauzewicz⁶⁵.

Szabrować mogli nawet sąsiedzi czy dozorczy. Mirosława Szymańska opowiada o wizycie na miejscu spalonego domu „[...] ale jak mama poszła jeszcze następnego

⁶⁰ O handlu we Wrocławiu towarami nabytymi w Warszawie zob.: http://ahm.1944.pl/Jan_Strzalowski/3/; http://ahm.1944.pl/Danuta_Starza-Majewska/2/ (pobyt na tzw. Ziemiach Odzyskanych); http://ahm.1944.pl/Jan_Bogdan_Glinski/2/ (praca lekarza na Ziemiach Odzyskanych); http://ahm.1944.pl/Jadwiga_Wasiluk/4/ (wyjazd do Gdańska); http://ahm.1944.pl/Wojciech_Jasinski/4/ (pobyt w Podgórzynie) (dostęp: 27 V 2015). W kwestii propagandy zob.: W. Melcer, *Wyprawa na Ziemie Odzyskane*, Warszawa 1945. Inne opracowania na ten temat: J. Marciniak, *Akcja przesiedleńcza mieszkańców Warszawy na Ziemie Odzyskane w latach 1945–1947*, „Kronika Warszawy” 1974, nr 4; Cz. Osękowski, *Ziemie Odzyskane w latach 1945–2005: społeczeństwo, władza, gospodarka*, Zielona Góra 2006; *Ziemie Odzyskane – Ziemie Zachodnie i Północne 1945–2005: 60 lat w granicach państwa polskiego: praca zbiorowa*, red. A. Sakson, Poznań 2006.

⁶¹ http://ahm.1944.pl/Izabela_Krzyzanska/3/; http://ahm.1944.pl/Marta_Mikula/5/; http://ahm.1944.pl/Alicja_Anna_Brzeszczynska-Staniszevska/6/ (dostęp: 26 V 2015).

⁶² M. Zaremba, *Wielka Trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Kraków–Warszawa 2012.

⁶³ S. Kopf, *Sto dni Warszawy*, Warszawa 1977, s. 90; http://ahm.1944.pl/Halina_Zacharska/4/ (dostęp: 27 V 2015).

⁶⁴ http://ahm.1944.pl/Zbigniew_Jankowski/3/ (dostęp: 27 V 2015).

⁶⁵ http://ahm.1944.pl/Leokadia_Pauzewicz/4/ (dostęp: 27 V 2015).

dnia, to spotkała właśnie tego folksdojczka i panią dozorczynię. Jak mama się do nich zwróciła, bo myśmy mieli w dwóch piwnicach różne rzeczy, to oni się mię-dzy sobą zaczęli kłócić, kto to wywiózł. On na nią mówił, a ona na niego. A on przedtem, przed Powstaniem, to już coś przeczuwał i swoją rodzinę wywiózł na wieś. Tak że on, jako folksdojcz, widocznie miał prawo wracać do Warszawy, może miał przepustkę. A ona znowu, od razu jak nas wypędzili w Grotach w tym pałacyku, to jej córka od razu z Niemcami się zakolegowała, całą noc spędziła z Niemcami, tak że może poprzez córkę miała z kolei chody po prostu, żeby to wszystko powywozić. Jednym słowem... A moja mama kogo miała tam właściwie wezwać na pomoc, żeby ich wziąć w garść, żeby się przyznali kto i żeby oddali to wszystko? Żadnej milicji nie było jeszcze wtedy⁶⁶. „Jak się później wojna skończyła, to przyszedłam stamtąd siedemdziesiąt kilometrów na piechotę do Warszawy z matki siostrą i kuzynem, mężem mojej siostry ciotecznej. We trójkę żeśmy szli na piechotę do Warszawy. Jak żeśmy tu przyszli, to akurat były wszystkie meble z naszego domu na furze. Mówię: «Dokąd pan z tym jedzie?». Mówi: «Pan dyrektor mi kazał». Mówię: «Ja jestem córką i pan mi to natychmiast wniesie z powrotem». Wniósł. Wtedy podobno za rabunek była kara śmierci. W każdym bądź razie on się złąkł. Wniósł i myśmy tam zostały, ale szyb nie było, drzwi w domu nie było. W ogóle wtedy był straszny mróz, to była dobra zima, pełno śniegu⁶⁷.

Sprawa szabrownictwa w powojennej Warszawie jest skądinąd kwestią bardzo trudną do oceny: z jednej strony rzeczywiście nastąpił wówczas najazd łupieżców, z drugiej jednak – trudno zaliczyć do tej samej grupy ludzi decydujących się żyć na gruzach, którzy zbierali z nich podstawowe przedmioty niezbędne do przetrwania, przede wszystkim opał czy zapasy żywności. W takiej właśnie sytuacji znalazł się Adam Heine, który wyperswadował komuś zabranie swojej szafy, lecz jednocześnie wziął do swego mieszkania piec od sąsiadów⁶⁸. Niejednokrotnie mieszkania ogrzewano, pałac własne bądź cudze meble albo klepki podłogowe⁶⁹.

Oprócz szabru ważna w procesie odzyskiwania domu i mienia była kwestia tzw. dzikich lokatorów. Zdarzało się, że mieszkańcy zastawali swój dom nadający się do użytku, jednak zajęty przez osoby, które zjawiły się jako pierwsze. Z opisanych sytuacji wynika, że wiele zależało od zdolności dyplomatycznych i relacji obu stron. Wydaje się, że najłatwiej było, kiedy lokowano się u rodziny. Zdarzało się jednak, że trzeba było szukać sobie innego, nowego miejsca. Sytuacja ta nie była łatwa także dla samych zajmujących lokale mieszkaniowe: aby móc gdzieś zamieszkać, trzeba było zająć cudzą nieruchomość, co jednak zrobić, gdy pojawił się właściciel? Dlatego starano się wyszukiwać mieszkania poniemieckie lub takie, o których wiadomo było, że właściciel raczej nie wróci (np. zginął lub

⁶⁶ http://ahm.1944.pl/Mirosława_Szymanska/2 (dostęp: 27 V 2015).

⁶⁷ http://ahm.1944.pl/Izabela_Krzyzanska/3 (dostęp: 19 V 2015).

⁶⁸ http://ahm.1944.pl/Adam_Heine/8 (dostęp: 27 V 2015).

⁶⁹ http://ahm.1944.pl/Bozena_Biel/6; <http://ahm.1944.pl/Maria%20Smolenska/2> (dostęp: 27 V 2015).

wyjechał)⁷⁰. Najpewniejszym zabezpieczeniem było po prostu pozostawianie cały czas w mieszkaniu i pilnowanie go przed dzikimi lokatorami⁷¹.

Niemal zaraz po wyzwoleniu i uruchomieniu mostowych połączeń z Pragą pojawiła się też miejska komunikacja. Początkowo były to konne wozy, którymi przedsiębiorczy właściciele wozili pasażerów, niedługo później pojawiły się ciężarówki z zamontowanymi wzdłuż burt ławkami⁷². Pojawienie się na ulicach pierwszych tramwajów i autobusów wzbudziło wśród warszawiaków wielkie poruszenie jako dowód na odradzanie się miasta⁷³. Jednak wiele osób chodziło pieszo i musiało wychodzić z domu o świcie, by dotrzeć do pracy lub szkoły na drugim końcu miasta; powrót odbywał się zwykle późnym wieczorem⁷⁴.

Jednocześnie rozpoczął się proces przywracania działalności fabryk, zakładów i urzędów użyteczności publicznej. Była to właściwie kontynuacja działań trwających na Pradze już od 14 września 1944 r. W zakładach niezbędnych do funkcjonowania miasta, takich jak elektrownia na Powiślu, pracowano właściwie cały czas, chcąc przywrócić dostawę prądu⁷⁵. Ludzie podejmowali każdą pracę, aby zarobić pieniądze lub chociaż zdobyć żywność. Wiele osób zatrudniało się w batalionach odgruzowujących miasto, licząc na wynagrodzenie w postaci przynajmniej bochenka chleba⁷⁶. Chwytano się każdego zajęcia, które mogło zapewnić jakiś dochód, np. Lucjan Piasecki przewoził wózkiem różne towary i meble, otwarto też ponownie prywatny zakład produkujący „gumki Myszki”⁷⁷. Niemal od razu na ulicy pojawił się też handel. Na Pradze działał już od dawna bazar Różyckiego – powracający wspominają, jak zaskoczeni byli jego ogromną ofertą⁷⁸. Równie szybko rozwinęła się „parterowa Marszałkowska”, gdzie w zrujnowanych wnętrzach, po dokonaniu pospiesznego remontu, otwierano sklepiki, kawiarnie i bary⁷⁹.

⁷⁰ http://ahm.1944.pl/Wojciech_Bienko/5 (dziki lokator z milicji); http://ahm.1944.pl/Irena_Komorowska/8 (zajęcie kamienicy przez UB); http://ahm.1944.pl/Teresa_Kruppa/2 (opór matki przed zajęciem cudzego mieszkania); http://ahm.1944.pl/Jerzy_Bilinski/3 (wątpliwości moralne co do zajmowania cudzego mieszkania) (dostęp: 26 V 2015).

⁷¹ http://ahm.1944.pl/Zofia_Dobrowolska-Hamera/2 (dostęp: 27 V 2015).

⁷² http://ahm.1944.pl/Michal_Gawalkiewicz/5; http://ahm.1944.pl/Emilia_Sliwiska/8; http://ahm.1944.pl/Henryk_Ciesluk/3 (dostęp: 26 V 2015).

⁷³ http://ahm.1944.pl/Tomasz%20Maria_Wolowski/4 (dostęp: 27 V 2015).

⁷⁴ http://ahm.1944.pl/Krystyna_Lukas/4; http://ahm.1944.pl/Janina_Soczewka/2 (dostęp: 27 V 2015).

⁷⁵ http://ahm.1944.pl/Daniela_Serafinska/4; http://ahm.1944.pl/Stefan_Jozef_Lesinski/1 (dostęp: 27 V 2015).

⁷⁶ http://ahm.1944.pl/Bogdan_Szyl/2; http://ahm.1944.pl/Jadwiga_Mikolajczyk/2; <http://ahm.1944.pl/Ryszard%20Szabelak/4>; http://ahm.1944.pl/Melania_Amerek/4 (dostęp: 27 V 2015).

⁷⁷ http://ahm.1944.pl/Lucjan_Piasecki/3; http://ahm.1944.pl/Waldemar_Pienkos/5 (dostęp: 27 V 2015).

⁷⁸ O przedsiębiorczości warszawiaków opowiada Mieczysław Gostkowski (http://ahm.1944.pl/Mieczyslaw_Gostkowski/5 [dostęp: 26 V 2015]); o handlu na bazarze Różyckiego mówią Tadeusz Komornicki (http://ahm.1944.pl/Tadeusz_Komornicki/5) i Teresa Zalewska (http://ahm.1944.pl/Teresa%20Barbara_Zalewska/4) (dostęp: 26 V 2015).

⁷⁹ Opis Cafe Fogg zob.: http://ahm.1944.pl/Grazyna_Pilszak/8 (dostęp: 26 V 2015); opis Marszałkowskiej: http://ahm.1944.pl/Alicja_Zdanowicz/3 (dostęp: 27 V 2015).

Handlowano też na dworcach, zwłaszcza towarami najbardziej tam potrzebnymi, jak wrzątek, kawa czy chleb⁸⁰. Wiele osób chwycyło się handlu, korzystając z dostępnych sobie źródeł zaopatrzenia w najróżniejsze towary, aby kupić lub wymienić przede wszystkim żywność. Rezygnowano z tego zajęcia, kiedy sytuacja rodziny się poprawiała lub pojawiała się okazja podjęcia nauki bądź pracy bardziej zgodnej z oczekiwaniami. Nie do przecenienia były także paczki otrzymywane w ramach pomocy UNRRA, również stanowiące przedmiot wymiany.

Ożywało też życie kulturalne. Wystawienie *Lilii Wenedy* w Teatrze Polskim w styczniu 1946 r. zainaugurowało działalność teatru na lewym brzegu Wisły i stało się wielkim wydarzeniem kulturalnym⁸¹. Na Pradze działało kino Syrena, we wrześniu 1945 r. wznowiło działalność na Chmielnej kino Atlantic⁸².

Tak samo jak zakłady pracy, starano się przywrócić do działania szkoły i uczelnie. Zagadnienie edukacji jest w tym zbiorze przedstawione niemal wyłącznie z perspektywy ówczesnych uczniów i studentów – rozmówców, którzy w tym czasie byli dziećmi, nastolatkami lub dopiero wchodzili w dorosłe życie. Zwykle decyzję w tej sprawie podejmowali rodzice lub opiekunowie, czasem – zwłaszcza kiedy rozmówca był już starszy – decyzję podejmował sam, kontynuując niekiedy swoje zainteresowania z okresu okupacji. Z myślą o pracujących organizowano szkoły wieczorowe. Nierzadko zdarzało się, że uczniowie i studenci sami musieli wpierw odgruzowywać i doprowadzić swoją uczelnię do stanu umożliwiającego korzystanie z niej⁸³. Potwierdzanie zdobytych ocen i zaliczonych klas oraz zajęć odbywało się dzięki pisemnym oświadczeniom wystawianym przez nauczycieli lub profesorów, niezależnie od tego szkoły i uczelnie organizowały egzaminy wstępne. Różnice wieku wśród uczniów bywały bardzo duże, wielu z nich miało za sobą konspiracyjną lub obozową przeszłość, która również potrafiła dać znać o sobie⁸⁴. Jest to też czas pierwszych starć z nowym systemem: problemy z niewłaściwymi

⁸⁰ http://ahm.1944.pl/Marta_Mikula/5/ (sprzedaż wody na Dworcu Zachodnim); http://ahm.1944.pl/Ludwik_Rybaczewski/13 (handel kajzerkami i kawą na Dworcu Zachodnim) (dostęp: 26 V 2015).

⁸¹ http://ahm.1944.pl/Andrzej%20Kazimierz_Olszewski/4 (dostęp: 27 V 2015).

⁸² http://ahm.1944.pl/Janusz_Ginalski/19 (dostęp: 27 V 2015); J.S. Majewski, *60 lat temu Kino Atlantic ponownie zostało uruchomione*, „Gazeta Wyborcza”, 18 IX 2005.

⁸³ http://ahm.1944.pl/Krystyna_Bialowas-Wysocka/2 (nauka na Wydziale Medycznym na Boernerowie); http://ahm.1944.pl/Mieczyslaw_Wdowiarski/9 (warunki nauki na SGH); http://ahm.1944.pl/Jozef_Jerzy_Karpinski/7 (warunki nauki w Akademii Nauk Politycznych); http://ahm.1944.pl/Wojciech_Wadas/7 (nauka w prywatnych mieszkaniach na Pradze); http://ahm.1944.pl/Andrzej_Myslicki/4 (uruchomienie politechniki); http://ahm.1944.pl/Danuta_Lozinska/4 (warunki nauki na medycynie); http://ahm.1944.pl/Henryk_Tomaszewski/2 (nauka w szkole do odbudowy Warszawy); http://ahm.1944.pl/Franciszka_Hanna_Kadleczek/3 (nauka w szkole podstawowej w barakach w Ogrodzie Saskim) (dostęp: 26 V 2015).

⁸⁴ http://ahm.1944.pl/Teresa_Sokolowska/5 (wspomnienie koleżanki, która była w Ravensbrück); http://ahm.1944.pl/Barbara_Ostaszewska-Chrzanowska/3 (problemy ze zdrowiem utrudniające naukę) (dostęp: 26 V 2015).

szkołami (prywatne i zakonne), niechęć do członkostwa w Związku Walki Młodych czy przynależność do Szarych Szeregów, która pociągała za sobą problemy z kontynuacją nauki (trzeba było w tym celu wyjechać poza Warszawę). Dużo osób niemogących dostać się na politechnikę poszło do szkoły Wawelberga i Rotwanda, potem włączonej w strukturę Politechniki Warszawskiej⁸⁵.

Sprawą ważną dla wszystkich było odgruzowanie Warszawy. Uczestniczyli w nim niemal wszyscy rozmówcy, włącznie z dziećmi uczęszczającymi do szkoły, a jak wspomina Kazimierz Zawadka, brali w nim udział również niemieccy jeńcy⁸⁶. Niektórzy z rozmówców pamiętają nawet, w których miejscach pracowali, są dumni z siebie i swoich osiągnięć⁸⁷. W kilku relacjach podkreślano, że entuzjazm towarzyszący odbudowie był autentyczny i motywowany chęcią jak najszybszego przywrócenia miasta do życia⁸⁸. Równie ważna dla życia stolicy była kwestia ekshumacji ciał pochowanych na prowizorycznych cmentarzach i leżących w ruinach; dokonywali tego członkowie rodzin na własną rękę, koledzy z powstańczych oddziałów, wreszcie PCK⁸⁹.

Jaki więc obraz przeszłości wyłania się z przedstawionych relacji? Dla pokolenia wkraczającego w dorosłe życie lub dorastającego w cieniu wojny i jej następstw, wojna i powstanie były doświadczeniem formującym, zbiorowym, istniejącym w pamięci następnych pokoleń, stykających się przez przekaz historyczny i kulturowy. Widać w nim ogromną zaradność bohaterów, z jaką przełamują oni swoją trajektorię, przy czym nierzadko traktują ją jako zadanie do wypełnienia (powrót do domu). W czasie powrotu i podczas ponownego osiedlenia się w Warszawie niezawodne oparcie dawała bliższa i dalsza rodzina. Duże znaczenie miała też wzajemna solidarność i życzliwość międzyludzka, będąca przyczyną wielu niezwykłych biograficznych metamorfoz wpływających na dalsze losy narratorów – przypadkowe spotkanie na ulicy wśród ruin mogło doprowadzić do odnalezienia poszukiwanych członków rodziny, znalezienia pracy lub miejsca na nocleg, umożliwiając zyskanie pierwszego punktu oparcia w mieście. W nowej sytuacji politycznej wiele osób nie

⁸⁵ http://ahm.1944.pl/Eugeniusz_Wojcik/3; http://ahm.1944.pl/Wieslaw_Januszewski/6; http://ahm.1944.pl/Jacek_Ryszard_Przygodzki/5 (dostęp: 27 V 2015).

⁸⁶ http://ahm.1944.pl/Kazimierz_Zawadka/6; http://ahm.1944.pl/Zygmunt_Kowalski/3 (dostęp: 27 V 2015). Odgruzowywanie Marszałkowskiej przed defiladą wspomina Wiktor Kolek: http://ahm.1944.pl/Wiktor_Kolek/7 (dostęp: 27 V 2015).

⁸⁷ http://ahm.1944.pl/Barbara_Chrzanowska/4; http://ahm.1944.pl/Maria_Zientara/6; http://ahm.1944.pl/Daniela_Oginska/3; http://ahm.1944.pl/Alicja_Hintz-Zdybska/2 (dostęp: 27 V 2015).

⁸⁸ http://ahm.1944.pl/Barbara_Cesarska/2; http://ahm.1944.pl/Janusz_Fakler/2; http://ahm.1944.pl/Janina_Soczewka/2; http://ahm.1944.pl/Andrzej_Kazimierz_Olszewski/4 (dostęp: 27 V 2015).

⁸⁹ [http://ahm.1944.pl/Stefan_Lewandowski_\(2\)/3](http://ahm.1944.pl/Stefan_Lewandowski_(2)/3); http://ahm.1944.pl/Julia_Janiszevska/2; http://ahm.1944.pl/Jadwiga_Kornatowska/4 (spór z MBP o pomnik wystawiony na zbiorowej mogile); http://ahm.1944.pl/Aleksandra_Potemkowska/7; <http://ahm.1944.pl/Czeslaw%20Adamusik/4>; http://ahm.1944.pl/Adam_Heine/8; http://ahm.1944.pl/Tadeusz_Kalinowski/3; http://ahm.1944.pl/Janina_Rozecka/9 (dostęp: 27 V 2015).

przyznawało się do członkostwa w AK i udziału w powstaniu ani własnym, ani kogoś z rodziny. W miarę możliwości wszyscy starali się na powrót zorganizować sobie życie w Warszawie i kontynuować je tak, jak przed wojną. Jeśli nie było to z jakichś powodów możliwe, starano się przeczekać najgorszy okres poza miastem (do czasu odbudowy większej liczby domów, możliwości uzyskania pracy, wygaśnięcia zainteresowania ze strony MBP). Spośród autorów relacji wielu wróciło potem do stolicy. Dużo osób podkreśla swoje przywiązanie do Warszawy i chęć powrotu do niej. Opowieści te wpisują się w główny nurt krajowej narracji o tych wydarzeniach: powrót do miasta, życie na ruinach, udział w odbudowie Warszawy, niekiedy także udział w drugiej konspiracji lub problemy z Urzędem Bezpieczeństwa. W relacjach widać ścieranie się dwóch narracji historycznych: tej z okresu PRL (m.in. podkreślającej entuzjazm ludności do odbudowy) i niepodległościowej (np. działalność w AK lub Szarych Szeregach, ściganie przez władze komunistyczne). Silnie zaznaczają się w nich osobiste doświadczenia, nawet jeśli do pewnego stopnia nie pokrywają się one z „oficjalnym” nurtem historii (np. doświadczenie bezinteresownej pomocy ze strony Rosjan lub kontakty z nimi zostawiające dobre wspomnienia bądź odmienny stosunek do swojego udziału w odbudowie stolicy). Warto również zauważyć, że choć większość relacji dotyczy zamieszkania na lewym brzegu, niemal wszyscy rozmówcy przez jakiś czas przebywali na Pradze (mieszkali tam, pracowali lub uczyli się). Niektórzy otrzymali tam później nowe mieszkania.

Zebrany materiał pozwala też postawić kolejne pytania: jakie miejsce zajmowały w życiu rozmówców te wydarzenia? Czy są postrzegane jako koniec jednego etapu i początek następnego, czy może jako okres pośredni, całkowicie osobny, podczas którego następuje normalizacja życia po wojnie? Czy liczyli, że uda im się powrócić do stanu sprzed wojny, czy też spodziewali się trwałej degradacji społecznej? Analiza zebranych rozmów wydaje się wskazywać, że dla rozmówców był to początek nowego etapu, w którym podstawowym celem było przestawienie się na tory życia pokojowego, a dokonywane wówczas wybory wywierały wpływ na ich dalsze życie. Otwiera on również drogę do innych pytań, bardziej metodologicznej natury. A choć wywiady te nie przynoszą być może całkowicie nowej wiedzy, stanowią jednak bardzo cenne jej uzupełnienie, pozwalając spojrzeć na ten czas z perspektywy zwykłego człowieka, niekiedy osób, które zwykle nie piszą pamiętników, a ich wspomnienia pozostają zamknięte w kręgu rodziny. Można też zastanawiać się, na ile te relacje są reprezentatywne i pytać o wiarygodność pamięci rozmówców, a wreszcie, jak duże znaczenie ma fakt, że wywiady te zostały zebrane i udostępnione przez Muzeum Powstania Warszawskiego? W wyborze tym nie ma np. relacji osób, które opuściły stolicę przed powstaniem. Wszystkie te kwestie jednak wymagają jeszcze dalszych, pogłębionych badań.

Returning to Warsaw as Shown by Accounts from the Oral History Archive of the Warsaw Rising Museum (Abstract)

The article utilizes biographical interviews recorded and collected by the Oral History Archive of the Warsaw Rising Museum. Out of 5 000 accounts, the author chose 622 that included references to the return to Warsaw after its liberation and the end of World War II. The article focuses on such issues as collecting information on the situation in Warsaw and Poland in general, the decision to return, the return itself, attitudes towards the new government and activities related to it (disclosing one's membership in the Home Army or keeping it secret, harassment by the authorities, emigration or participation in the „second underground”), finding one's home in Warsaw, contacting one's family and friends, renovating or rebuilding one's flat, looking for a job, starting up of commerce, opening of schools and universities, rebuilding the city transport, opening of first theatres and cinemas, finally the enthusiasm related to rebuilding and re-birth of the city.

Bibliografia

- Biografia a tożsamość narodowa*, red. M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek, Łódź 1996.
- Filipkowski P., *Historia mówiona i wojna. Doświadczenie obozu koncentracyjnego w perspektywie narracji biograficznych*, Wrocław 2010.
- Każmierska K., *Wywiad narracyjny – technika i pojęcia analityczne*, w: *Biografia a tożsamość narodowa*, red. M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek, Łódź 1996.
- Kopf S., *Sto dni Warszawy*, Warszawa 1977.
- Kowalewicz K., *Narracje autobiograficzne-zagrożenie-zaradność*, w: *Biografia a tożsamość narodowa*, red. M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek, Łódź 1996.
- Melcer W., *Wyprawa na Ziemię Odzyskane*, Warszawa 1945.
- Osekowski Cz., *Ziemię Odzyskane w latach 1945–2005: społeczeństwo, władza, gospodarka*, Zielona Góra 2006.
- Pałka J., Venken M., Zalewski K.M., *Żołnierze generała Maczka. Doświadczenie i pamięć wojny*, Gdańsk 2013.
- Powroty. Warszawa 1945–46*, wybór i oprac. tekstów M. Szymańska, red. K. Madoń-Mitzner, Warszawa 2015.
- Rokuszewska-Pawełek A., *Chaos i przymus. Wojenne trajektorie Polaków*, Łódź 2002.
- Rokuszewska-Pawełek A., *Społeczeństwo polskie w okresie II wojny światowej*, w: *Biografia a tożsamość narodowa*, red. M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawełek, Łódź 1996.
- Zaremba M., *Wielka Trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Kraków–Warszawa 2013.
- Ziemię Odzyskane – Ziemię Zachodnie i Północne 1945–2005: 60 lat w granicach państwa polskiego: praca zbiorowa*, red. A. Sakson, Poznań 2006.

Michał Studniarek (ur. 1976), absolwent Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego (2000), doktorant Instytutu Historii PAN w Warszawie. Interesuje się II wojną światową, historią oralną i historią Warszawy; jest też wolontariuszem przeprowadzającym wywiady ze świadkami historii dla Muzeum Powstania Warszawskiego.

Kontakt: m.studniarek@chello.pl